

Alexandru Ștefulescu – istoricul (I)

Prof. drd. Gheorghe Nichifor

Adevăratele dimensiuni ale operei lui Alexandru Ștefulescu (1856-1910) ni le dau cercetările și lucrările întreprinse de el pe tărâmul istoriei. Oricine se oprește azi, fie și tangențial, la trecutul Gorjului, nu poate face abstracție de cele 13 cărți și de numeroasele studii pe care le-a publicat. Rigoarea științifică, erudiția autorului, atașamentul față de meleagul natal, fac din Alexandru Ștefulescu cel mai de seamă istoric al Gorjului.

În ceea ce ne privește, am pornit de la premisa că personalitatea istoricului ce-l avem în vedere este dependentă nu numai de concepția sa generală ci și de specificul local, ce reclamă un anumit tip de atitudine. Mai exact, conținutul tematicii scrierilor lui Alexandru Ștefulescu vizează alegerea subiectelor, pornind de la imperativele momentului, exprimate în situația concretă a Gorjului în plan spiritual, dar și în megatendințele din istoriografia română.

Societatea parcurgea în anii de formare și afirmare ai lui Alexandru Ștefulescu o epocă de restructurare și regândire a temeiurilor ei. După o suită de evenimente, prea cunoscute ca să mai zăbovim asupra lor, ce au potențat încrederea românilor în șansele lor, sfârșitul veacului al XX-lea aducea - sau mai degrabă scotea în evidență ceea ce deja exista – imaginea unei societăți a contrastelor, în care personajele din vechea generație nu sesizau suficient condițiile istorice care au modificat viața și angajamentele tinerilor. Îndeosebi, noii intelectuali, - cu deosebire istoricii - erau în căutarea altor temeuri filozofice și culturale care să poată înlocui trecutele tipare. Tânăra generație, unde-l putem situa și pe Ștefulescu, la început romantică, apoi din ce în ce mai intransigentă și critică năzuia, firesc, spre propriul ei discurs și dorea să-și enunțe propriile adevăruri.

Alexandru Ștefulescu este marcat de această perioadă tranzitorie. Romantismul, care-și pune pecetea pe opera sa parțial,

marchează la români, pe de o parte o evoluție în tehnica cercetării istorice, printr-o utilizare superioară a surselor documentare, iar pe de alta o mai strânsă îmbinare a științei istorice cu aspirațiile politice și naționale ale vremii. În același timp, influența „Școlii critice” nu-l lasă impasibil, prin fermentația ce a declanșat-o nu numai în istoriografie, ci în toate compartimentele vieții politice, sociale și culturale. Istoricii ies după 1890 în arena publică sub forma „apostolatului”.

Nuanțând afirmațiile de mai sus, este util să precizăm că grupul celor trei (Triada), Nicolae Iorga, Ion Bogdan, Dimimitrie Onciul (cel puțin primii doi în relații strânse cu Alexandru Ștefulescu) nu poate fi perceput ca radical, despărțindu-se în totalitate de trecut, chiar dacă tipul lor de discurs este mult mai incisiv. Metoda de lucru a acestor savanți, tematicile abordate, se bucură de adeziunea generației de la cumpăna veacurilor, dar mai păstrează legături și cu generația pașoptistă.

Există, în istoriografia noastră – specialiștii dezvoltă consecvent această problemă¹ - o continuitate firească. M. Kogălniceanu, N. Bălcescu, B. P. Hașdeu, I. Bogdan și N. Iorga pot fi asemuiți cu nestematele de pe șiragul unui colier prețios. Perioada este dominată de o pluralitate de orientări și concepții istorice care interacționează nu prin simple succesiuni, ci printr-o coexistență dinamică, în cursul căreia unele pierd din importanță (dar nu dispar, precum „romantismul” istoriografic), în timp ce altele se afirmă tot mai mult, dominând spiritele la un moment dat. Cu alte cuvinte, în chip real, la cumpăna veacurilor, alături de interesul pentru istorie, ca Știință, coexistă și un sentiment al istoriei. În acest cadru trebuie integrat istoricul Alexandru Ștefulescu.

Acestea sunt dimensiunile și tendințele științei istorice românești, la nivel național. Dar tot atât de corect este să avem în atenție, când discutăm despre un istoric gorjean, toate acele elemente care, într-o mică sau mai mare măsură, au avut implicații asupra cercetării sale istorice. În consecință, analiza noastră contextuală se îndreaptă ușor și asupra mediului în care a trăit istoricul, în care s-a realizat formația sa, maniera concretă în care și-a desfășurat munca științifică, posibilitățile de informare, legăturile cu alți istorici, calitățile intelectuale etc.

Fiu de preot, cu studii incomplete de teologie și filologie, Alexandru Ștefulescu este indiscutabil un autodidact. Bun cunoscător de limbi străine, clasice și moderne, dascăl de vocație, puternic angajat în

mișcarea de regenerare culturală,² el își leagă numele de tot ce înseamnă inițiativă spirituală pe aceste meleaguri: presă militantă, modernizarea învățământului, crearea de societăți culturale, asociații, biblioteci, așezăminte, bănci populare, înființarea Muzeului Gorjului etc.

Alexandru Ștefulescu este un prolific publicist, traducător din rusă, franceză, engleză, poloneză, sanscrită, slavă etc. Este preocupat de fotografia-document, arheologie, numismatică, genealogie, paleografie, dar mai presus de toate a rămas prin lucrările de istorie editate. Prezentarea profilului său științific obligatoriu trebuie să țină cont și de soarta lucrărilor sale, căci indiscutabil, o scriere istorică își arată roadele numai după ce a văzut lumina tiparului. Vrem să spunem că este important cum a fost receptată opera sa, atât de specialiști cât și de publicul mai puțin avizat. Noi ne vom opri mai mult asupra celei dintâi categorii, căci istoricul gorjean a fost analizat și evaluat de Academia Română. Abordându-l din această perspectivă vom înțelege mai ușor poziția și rolul său în travaliul științific de la sfârșitul sec. al XX-lea și începutul sec. al XX-lea.

1. Realizator de imagini-document.

La prima vedere, ar părea un fapt lipsit de importanță sau cel mult o curiozitate faptul că Ștefulescu s-a îndeletnicit, între atâtea preocupări științifice și cu fotografia. N-a fost interesat, însă, decât de utilizarea fotografiei în scop științific. Dacă l-ar fi preocupat și fotografia ocazională, am avea poate mai multe dovezi despre sine și familia sa, ori se știe că de la Ștefulescu se păstrează foarte puține „documente” de acest fel și acestea nu i se datorează. Fără o astfel de susținută inițiativă științifică, am zice – lucrările ce le-a publicat nu ar fi avut o ilustrație atât de bogată și de bună calitate și n-ar fi lăsat imagini-document deosebite prin importanța lor, referitoare la instituții, clădiri, străzi, localități, personalități, acte etc. din Gorj. Folosirea ilustrațiilor fotografice în lucrările istorice are, în concepția lui Ștefulescu același rol ca și citarea textelor de documente slavone sau oricare altă modalitate de argumentare științifică.

În altă ordine de idei, dorim să evidențiem sprijinul pe care l-a primit Ștefulescu în exercitarea unei astfel de îndeletniciri. În 1893,

împreună cu profesorul Witold Rolla Piekarski și fotografii Plaffenhaser din Tg-Jiu, a immortalizat imagini din județ pe care le-a folosit în ilustrarea lucrărilor destinate tiparului. În iarna 1893-1894, după vizita ce a întreprins-o la Școala de băieți din oraș, condusă de inimosul institutor, dr. C. Istrati, inspector general al instrucțiunii publice, „fiind convins de seriozitatea lucrării întreprinse de Ștefulescu, spre a-l încuraja și a-i ușura sarcina” i-a procurat „un excelent aparat fotografic... construit anume pentru excursiunile științifice”.³

Ștefulescu, meticolos și răbdător cum era, trebuia să fi utilizat mult aparatul de fotografiat, în peregrinările sale din județ. Avem și o dovadă în acest sens, colecția de fotografii din anii 1893 și 1894 realizată împreună cu prietenul său Piekarski, achiziționată de Academia Română în 1923, da la Gr. N. Manu.⁴ Colecția respectivă conținea fotografii de mărimi diverse: 11x15 cm, 5 cm, 16x21 cm etc. Unele imagini au apărut în lucrările lui Ștefulescu, altele sunt inedite și sunt astăzi singurele mărturii ale unor valoroase vestigii istorice dispărute. În una din mape fotografiile de mare impact vizează mai multe porți de lemn, artistic lucrate de meșteri locali, de la Bălești și Tămășești sau renumitele cule, edificii specifice zonei, cum ar fi cele de la Musculești, Groșerea, Poiana, Pojogeni, și Rovinari. Altă mapă relevă imagini ale culei de la Curtișoara și planul caselor de lângă aceasta, o locuință boierească din Bengești și sculptura porților de lemn a casei Feraru din Tămășești⁵, toate importante pentru studiul istoriei și artei populare locale.

Presupunem că o dată cu manuscrisele lui Ștefulescu s-au pierdut și alte mape cu fotografii, așa cum s-a întâmplat cu voluminoasa colecție de fotografii a Muzeului Gorjului devastat în timpul primului război mondial. Asemenea valori, din păcate, nu mai pot fi recuperate, aceasta și în detrimentul cunoașterii istoricului Ștefulescu. Prețioase rămân totuși reușitele sale, devenite edite, prin publicarea lucrărilor istorice sau prin ilustrarea unora din articolele publicate în presa timpului.

✻

2. Deschizător de drumuri în arheologia Gorjului.

Activitatea de arheolog a lui Ștefulescu a început înainte de 1890. Așa cum va mărturisi ulterior, a întreprins „dese călătorii prin munți, văi, pe dealuri, costișe, pe unde se găsesc rămășițele, martore ale falnicilor

isprăvi strămoșești (...), cu care pe drept ne fălim (...). Spre a le aduna și ale salva de la pieire.”⁶

Ramură distinctă a cercetării istorice, necesitând o mai adâncă specializare, arheologia s-a dezvoltat relativ târziu în România, în comparație cu alte domenii ale istoriografiei. Evoluția sa în sec. al XX-lea, de la diletantism la știință este ilustrată de numele mai multor cercetători, care aparțin unor generații diferite: Cezar Bolliac, Al. Odobescu, Gr. Tocilescu, Teohari Antonescu, George Murnu ș.a.⁷ Alexandru Ștefulescu nu a mai avut cum să recepteze opera științifică a lui V. Pârvan, întemeietorul școlii arheologice românești moderne. L-a receptat însă bine pe Gr. Tocilescu, cel care a făcut săpături și în Oltenia,⁸ între ei pare-se existând și unele relații de amicitie.

Situat în apropiere a Tg-Jiului, castrul roman de la Bumbești Jiu i-a fost mereu în atenție. În toamna anului 1891, vizita împreună cu Gr. Tocilescu efectuată în Valea Jiului îi limpezește unele gânduri și-i prefigurează viitoarele descoperiri. Sosit la fața locului, profesorul C. Cichorius din Leipzig, i-a confirmat că drumul ce trece prin pasul Vulcan „e în adevăr roman, după semnele rămase dintr-o veche inscripție la gura plaiului Porceni”.⁹

Cercetarea documentelor epocii ne relevă că la începutul anului școlar 1893-1894, în septembrie, face o excursie pe drumul roman, în fruntea învățătorilor gorjeni veniți la obișnuitele conferințe din toamnă. Cu acest prilej a fost descoperită o inscripție de militar roman în punctul numit „Piatra Tăiată”.¹⁰

Tot în 1893, după terminarea monografiei „Mănăstirea Tismana”, cum aflăm dintr-un raport al reprezentantului Ministerului Instrucțiunii Publice, dr. C. Istrati, „d-sa a făcut numeroase colecțiuni împreună cu dl. Piekarski, primul în tot ce privește științele naturale de tot ce se găsește în județul Gorj”.¹¹ Toate aceste piese și altele pe care din anul următor, le va adăuga noul director al Gimnaziului Tg-Jiu, Iuliu Moisil, vor constitui colecția care va sta la baza Muzeului Gorjului.¹²

Cercetarea arheologică a drumului de peste Vulcan a continuat și în primăvara anului 1894, când a făcut o nouă descoperire. „La 29 martie curent – scria istoricul – întreprinzând o nouă explorare, până la Piatra Catanei, am observat tot la gura plaiului o altă inscripție a cărei literă începătoare este tot ca la celelalte două”.¹³ Rezultatele interpretărilor

personale sunt publicate în aprilie 1894 când afirmă că vestigiile descoperite vor fi fost poate pietre miliare, însemnând miile de pași de la castru la Sarmisegetusa” care ar trebui citite astfel: În timpul împăratului Traian August, *Centurioanele Karso*, sau ale castrului, sau prefectul *Karso*, sau al castrului cohorței a IV-a *Cypria*, tăind munții și făcând poduri peste ape au așternut calea.”¹⁴

Până la el nu s-a dat o altă interpretare acestor inscripții și nici un alt arheolog nu a mai cercetat drumul respectiv. Ștefulescu merge mai departe stabilind coordonatele itinerarului roman astfel : „Drumul roman începe la castru, trece Jiul (...), trece prin satul Porceni, suie pe la gura satului Porceni, unde terenul este foarte accidentat, pe la Piatra Catanei, unde suișul este un adevărat pripor (...), pe la comanda Scărișoara, apucă în sus pe muntele Zănoaga până la dâlma Hurezul, muntele Moiana, Porceni, Cartianul, la Bordeiu, la Crăcan, d-aici începe muntele nemțesc, Steaua lui Craiu, Stanele, Lespedea, Fântâna, Aluniș,, Vâlcă, Crevedia, Dealul de Babă, Merișoru, Baru, Livadia, Puiu, Băiești, Sântă Măria, Tetești și Grădiștea.”¹⁵

În prima parte a anului 1894, Ștefulescu întocmește „Colecțiunea istorică și arheologică a Școlii primare de băieți din Târgu Jiu”, compusă din „inscripțiuni, documente și monede inedite, privitoare la județul Gorjiu”, asupra căreia ministrul Instrucțiunii Publice și Cultelor, Take Ionescu, este informat de către revizorul școlar al județului B. Mavrodin printr-un raport special.¹⁶ Este limpede că această, inedită, pe atunci, colecție, era rodul preocupărilor sale arheologice. Același ministru fusese informat și de subalternul său, dr. C. Istrati, că Ștefulescu „se ocupă cu arheologia”.¹⁷

O sumară analiză a componentelor colecției Muzeului școlar, o adevărată premieră județeană și, probabil, națională, evidențiază faptul că, în afară de cercetarea arheologică întreprinsă la Bumbești Jiu, istoricul a realizat acțiuni similare și la Târgu Jiu, Arcani, Brădiceni, descoperind o multitudine de vestigii, cu precădere monede, aparținând epocii romane.¹⁸

În anii care urmează, Alexandru Ștefulescu este același neobosit cercetător, arheologia îmbinându-se, în chip fericit, cu o diversificată preocupare privind toate epocile istorice pe care le-a trăit meleagul său natal. „La 1897 – scrie dascălul Gh. Dumitrescu-Bumbești – îl găsim în

Gorj depunând o râvnă nemaipomenită în adunarea obiectelor de artă veche, documentelor, inscripțiilor romane, face săpături la Bumbești-Jiu, unde descoperă o cetate de pe timpul romanilor..."¹⁹. Această mărturisire probează încă o dată că avem de-a face cu primul arheolog care a cercetat cu atenție trecutul antic al Gorjului. Tot el este cel ce a descoperit așezarea civilă de la Bumbești-Jiu, plasată la intrarea în munți, pe calea de acces care unea capitala Daciei romane de restul provinciei.

Precizăm că una din lucrările sale, asupra căreia vom insista mai mult într-un alt context, cuprinde și suficiente elemente de arheologie. Este vorba de *Gorjul istoric și pitoresc*, care înmănușiază toate descoperirile sale în acest domeniu, valorificată cu succes și de specialiștii de astăzi ai Muzeului Județean Gorj.²⁰

Înscrierea lui Ștefulescu între pasionați cercetării arheologice nu a fost o acțiune simplă. El s-a pregătit în exclusivitate singur, având exemplul altor arheologi ai timpului. Literatura de specialitate nu l-a ajutat aproape deloc întrucât Gorjul era încă „nestudiat în ceea ce se atinge de istoria sa antică, fie anterioară, fie romană și foarte puțin relativ la istoria sa română.” Nu mai discutăm de epoca preistorică întrucât „abia se află câteva mențiuni sporadice pe ici, pe colea.”²¹

A cercetat platoul „morminților” de la Hărăboru , unde a scos la iveală obiecte din epoca pietrei șlefuite și din cea a bronzului. A descoperit asemenea vestigii la Roșia de Amaradia, Polovragi, Glodeni, Valea Deșului, Turburea, Aninoasa, Costeni, Glodești, Logrești și Tândălești. A făcut săpături de sondaj la castrele de la Porceni, Vârț, Săcelu și Glodeni. A evidențiat stațiunile balneare și termele romane de la Bârlești, Lainici, Glodeni și Săcelu. A controlat alte drumuri romane din Gorj și localitățile pe care acestea le străbat, a găsit indicii privind stațiunea comercială de la Tg-Jiu ș.a.

În ce privește Evul Mediu, Al. Ștefulescu a tratat cu atenție mănăstirile Tismana, Polovragi, Crasna, Strâmba, Vișina, precum și resturile unor case boierești, cum ar fi cele ale Buzeștilor și Bengeștilor. În lucrarea *Gorjul istoric și pitoresc*, amintită mai su, se fac ample referiri la edificiile laice și ecleziastice pe care le-a cercetat de-a lungul anilor.²²

Este limpede că eforturile și pasiunea lui Alexandru Ștefulescu pentru arheologie au avut efecte remarcabile. Aplecându-se cu atenție, cu deosebire asupra antichității, dar și asupra altor epoci istorice, el a

investigat atât de bine trecutul Gorjului, încât lucrările sale din acest domeniu rămân în continuare de referință pentru orice sinteză istorică.

3. Autor de studii, articole și lucrări istorice.

În perioada activității desfășurate de Al. Ștefulescu la Tg-Jiu (1879-1910) au apărut în Gorj un număr semnificativ de publicații de orientare diferită. Integrându-se direcției culturale a timpului el poate fi considerat un adevărat animator al vieții spirituale gorjene. Precizăm însă, că tot ceea ce a făcut în acest domeniu poartă amprenta pasiunii sale statornice pentru istorie. Articolele și studiile ce ne-au rămas de la el reflectă faptul că și-a orientat cercetările cu predilecție spre mărturiile trecutului, exprimate fie în documente, fie inscripții sau piese arheologice, fie în obiceiuri, datini, credințe, de care se va apropia cu pietate și cu dorința de a le face accesibile publicului cititor.

În revista **Jiul**, pe care a înființat-o în 1894, împreună cu alți intelectuali, a semnat din aprilie 1894 până la 1 mai 1895, 23 de materiale, între care și unele traduceri de materiale istorice. Tot aici, a întreținut rubrica *Documente inedite privitoare la județul Gorjiu*, unde a comentat izvoare vechi slavone și românești, în articole precum: *Un document slav ic inedit privitor la istoria județului Gorjiu*, *Documente slavice și romane inedite privitoare la județul Gorjiu*, și altele, toate stând la baza cunoscutei lucrări de mai târziu.²³

A mai publicat în această revistă amintitul studiu de numismatică, prezentări ale unor lucrări de artă veche (*Castrul și drumul roman din Gorjiu*, *Clopotul lui Mateiu Basarab din mănăstirea Tismana*), scurte studii monografice (*Târgu Jiu*, *Mănăstirea Polovragi*, *Biserica din Bengești*), alte informații istorice.²⁴

Pentru prezentarea documentelor vechi, a obiectelor de artă, mănăstirilor etc., în spiritul istoriografiei romantice face apel la elemente de literatură. El încadrează narativ documentul studiat, imaginând scene și întâmplări din acea vreme, încercând să-l introducă pe cititor în atmosfera epocii. De pildă, pentru a comenta *Un document slav ic inedit privitor la istoria județului Gorjiu*²⁵, un act de întărire a proprietății acordat de Matei Basarab în 1646 lui Udrea, postelnicul din Bibești, Ștefulescu încheagă o povestire unde recrează atmosfera unei curți boierești și a

unu divan de judecată, cu tot tipicul, de la specificul vestimentației și arhitectura clădirilor, la obiceiurile de la curte. Drumul lui Udrea către Capitală îi oferă și el prilejul zugrăvirii unor peisaje rustice. Perspectiva satului și țăranilor, surprinși în toiul activităților, e cât se poate de idilică. Fragil se conturează, răspunzând mai mult unei intenții etice, câteva personaje implicate în redactarea actului, Udrea, Oarcă, Săvoiu și domnitorul, ca o întruchipare a spiritului de dreptate.

În *Mănăstirea Polovragi*²⁶, istoricul imaginează o romantică poveste de dragoste între Dan și Corina, odraslele unor boieri din Tg-Jiu. Tânărul Dan, cult, cu bogate cunoștințe și în domeniul istoriei, descifrează inscripțiile din mănăstire. Pe de altă parte, domnitorul Constantin Brâncoveanu elogiază Gorjul într-o cuvântare rostită în fața boierilor și poporenilor din zonă.

Studiul *Ușa principală a bisericii din monastirea Tismana*²⁷ reluat în lucrarea monografică de mai târziu, debutează prin descrierea împrejurimilor localității, după care se fac ample referiri cu privire la ctitorii mănăstirii și se prezintă interiorul bisericii cu accent pe elementele artistice relevante. Momentul imaginat (întâmplările se derulează pe la sfârșitul sec. al VIII-lea) est fixat cu un remarcabil talent descriptiv: „Era toamnă. Părintele egumen Vasile, ieromonahul, ieșea din biserică, urmat de marele sobor al mănăstirii.” Călugărilor li se explica inscripția de pe ușa principală, povestirea decurgând în dialog, cu notarea reacțiilor ascultătorilor.

*Documente slavice și române inedite referitoare la Gorjiu*²⁸ sunt descifrate în chip asemănător, prin intermediul unei narațiuni a cărei acțiune se desfășoară în 1741. Este momentul când în ograda preotului Pârvu din Tg-Jiu vin mai mulți săteni din Peștișanii de Sus, Orbi, Poiana și Voitești cu rugămintea de a le descifra zapisele păstrate cu mare grijă din moși-strămoși.

În *Biserica de la Bengești*²⁹ Dositeiu Monachul „duce vorbirea”, povestind istoricul lăcașului. E sărbătoare, hramul bisericii, cu lume multă, de pretutindeni. Aici, pe malul Gilortului se înfiripă și o idilă, prilej pentru autor de a povesti și alte întâmplări, cele mai multe cu iz istoric.

Această succintă trecere în revistă a prezenței lui Al. Ștefulescu în paginile **Jiului** ne confirmă o dată în plus, că istoricul „și-a făcut ucenicia în filele acestei publicații”.³⁰

În 1898, Al. Ștefulescu își începe colaborarea la **Șezătoarea săteanului**, editată prin grija prietenului său. Gh. Dumitrescu-Bumbești. La cele patru articole, din 1898, se adaugă numai unul în 1899. Colaborarea va fi reluată în 1904, prin alte zece materiale, care vor reprezenta coloana vertebrală a unor capitole din *Gorjul istoric și pitoresc*. Grație prezenței sale în coloanele publicației un număr mare de intelectuali ai satelor îi va sta alături³¹.

Activitatea de la Muzeul Gorjului i-a prilejuit prezența și în paginile revistei pe care această prestigioasă instituție o edita. Nu avem cunoștință decât de un număr, unde Al. Ștefulescu semnează alături de savantul Ludovic Mrazec.

Numele său îl aflăm și în paginile **Calendarului Gorjului** din 1910, o lucrare relativ voluminoasă pentru acele timpuri, 160 pagini, îngrijită de cunoscutul epigramist Al. Calotescu-Neicu. Se crede că alături de poetul Emanoil Părăianu a reușit să-l atragă în paginile publicației și pe savantul N. Iorga.³²

Al. Ștefulescu nu s-a rezumat numai la publicațiile din județ. La **Noua Revistă Română** ce apărea la București, îi apare în noiembrie 1900 o „contribuțiune” după hrisoave de la Muzeul Gorjului. Treptat, tonul dat de școala critică nu-l lasă indiferent și-l întâlnim susținând unele capitole din *Enciclopedia Română* din 1904. Vor fi fost cu certitudine și alte contribuții ale sale, nesemnificate încă.

Influența „triadei” o resimțim cu deosebire din articolele publicate în anii de la cumpăna celor două veacuri. De exemplu, în articolul, *Cum se scriu dicționarele geografice ale județelor?* din **Șezătoarea săteanului**,³³ întreprinde o analiză critică a *Dicționarului județului Gorjiu*³⁴, realizat cu mai mulți ani în urmă, cu multe greșeli izvorâte din preluarea neanalitică a datelor din *Geografia descriptivă a Gorjului*, publicată de un grup de învățători în 1889. Ștefulescu este de părere că era obligatorie o corectură, prin cercetare de teren și arhive. Exemplul care servește ca argument se referă la biserica de la Strâmba care nu a fost fondată în 1775, ci în 1519, așa cum se poate dovedi cu documente. În concluzia materialului se atrage atenția că „prea cu ușurință se scriu dicționarele geografice ale județelor și tot așa de ușor se premiază.”³⁵

Într-un alt articol, *Cum se traduc actele vechi pentru țărani*, Ștefulescu, dovedindu-se același cercetător meticolos, se manifestă

nemulțumit de felul cum, în 1892, i s-a tradus unui țăran din Țicleni un pergament de la 1784. Ca urmare, reproduce documentul și-l traduce corect, considerându-l important pentru istoria Gorjului.

Pe aceeași linie, analizând critic *Marele dicționar geografic al României*, în 1902, se referă la minusurile” ce le manifestă lucrarea în ceea ce privește prezentarea localităților, precizând că este „sărac în date istorice și chiar pe unde s-ar dovedi niscăiva date, apoi păcătuiesc grozav atât prin lipsa de exactitate cu care sunt date cât și prin deducțiunile cu totul nefundate asupra întemeierii comunelor și a numelor lor.”³⁶

Cunoașterea mai multor limbi străine a făcut din Alexandru Ștefulescu un bun cercetător, dar și un consecvent traducător. A tradus texte literare dar și istorice, din engleză, dar și din sanscrită.³⁷ Era al doilea fiu al acestor meleguri, după Ioan Gherasim –Gorjanu, care se încumeta să traducă din această limbă, nu la îndemâna oricărui român.³⁸

Limbile slave - slava veche, rusa, bielorusa, poloneza, sârba – cât și limbile vechi – latina, greaca, sanscrita – l-au ajutat în descifrarea celor aproape 2.000 de documente de care s-a servit în fundamentarea lucrărilor sale istorice și monografice.

Pentru a pătrunde în intimitatea cărților lui Ștefulescu vom începe abordând *Apelul*, publicat în primul număr al revistei *Jiul*. Acesta pretindea colaboratorilor și cititorilor să colecționeze „legende, balade, descântece, proverbe, basme, anecdote relative la nașteri, nunți și înmormântări, la diferite sărbători și peste tot anul, medicină populară, superstițiuni”.³⁹ Este ușor deductibilă intenția redactorilor de a pune bazele unui cerc de colaboratori avizați, car să strângă datele necesare întocmirii unor monografii. Ștefulescu va fi beneficiat, desigur, de aportul unor asemenea persoane, dispuse să îl ajute în laboriosul efortul extins pe intervalul 1869-1910, când i-au apărut lucrările.

Cărturarul gorjean, adept al rigorii promovate de istoriografia română a sfârșitului de secol XIX, și-a conceput monografiile pe o anumită structură compozițională, respectată în general: un studiu introductiv cuprinzând descrierea localității, a împrejurimilor, date geografice, statistica locuitorilor, obiceiuri, costume, credințe, etimologii, după care urmează colecția propriu-zisă de documente relative la localitatea respectivă, încadrată, astfel, în istorie.

Prima lucrare publicată de Ștefulescu a fost *Mănăstirea Tismana*, apărută în 1896, la tipografia lui Nicu D. Miloșescu. Lucrarea era finalizată din 1893, cum aflăm din scrisoarea inspectorului general Istrati, adresată ministrului Instrucțiunii, Take Ionescu. Ea a fost reeditată în două rânduri la București, în anii 1903 și 1909, ediții îmbunătățite în urma sugestiilor unor savanți și a cercetării altor materiale din arhivele mănăstirii și din Arhivele Statului. Noi vom folosi, în cele ce urmează ediția a II-a din anul 1903 și uneori cea din 1909, mult mai completă.

Monografia debutează prin expunerea câtorva date din istoria bisericii române, până la sfârșitul sec. al XIV-lea.⁴⁰ Autorul subliniază descendența latină a creștinismului în nordul Dunării și rezistența acestuia în fața valului de migratori. După creștinarea bulgarilor, românii au preluat și ei ritul slav în biserică, înlocuindu-se cel în limba latină.⁴¹

În 1359 este recunoscută Mitropolia Ungro-Vlahiei, dependentă de Constantinopol, iar în 1370 Vladislav Vlaicu întemeiază o a doua mitropolie, ce cuprindea Oltenia și o parte din Banat, cu reședința la Turnu-Severin.⁴²

În partea întâi se prezintă cu lux de amănunte viața și activitatea ctitorului mănăstirii, Nicodim, pe bază de documente, texte apocrife, tradiția orală monastică și legende.⁴³ Ilustrul călugăr sârb (lucrări ulterioare acreditează ideea că era aromân sau pur și simplu „Sfântul Nicodim Valahul”⁴⁴) „a fost mâna dreaptă” a lui Vladislav Vlaicu (1364-1377) și Radu I (1377-1383)⁴⁵, în ceea ce privește organizarea ecleziastică. Dispunea de solide cunoștințe teologice și literare, știa limba slavă și greacă „și prin adâncă sa pietate a luptat cu izbândă în contra catolicismului”.⁴⁶ Rudă cu marele cneaz Lazăr al sârbilor, a profitat de deplasarea unui număr de monahi de la Muntele Athos (numit în lucrare Aton) în Serbia, plecând el însuși, la Sfântul Munte pentru a-și desăvârși ucenicia. „Pentru ca părinții mei – spunea Nicodim – cugetă a mă da întru cele politicești și a mă înălța întru cinste și boierii mari împărătești ce din pruncie le urăsc, ne-am hotărât cu un ceas mai înainte să fug și să mă duc la Sfântul Munte.”⁴⁷

Tradiția spune că întors în Serbia, Dumnezeu i-ar fi prevestit lui Nicodim că popoarele bulgar, grec și sârb vor cădea sub ocupația „agarenilor” (turcii), motiv pentru care trebuia să treacă Dunărea, pe pământul Ungro-Vlahiei. Prima mănăstire pe care a înălțat-o a fost Vodița,

între anii 1364-1372,⁴⁸ după care a purces la ridicarea Tismanei, unde a păstorit, a săvârșit minuni, s-a sfârșit din viață și a fost apoteozat.⁴⁹

În prezent, chestiune nerelevantă de Al. Ștefulescu în lucrare, se consideră că monahii de la Vodița s-au mutat la Tismana ca urmare a reluării Banatului de Severin de către Regatul maghiar.⁵⁰

Partea a doua se ocupă în exclusivitate de mănăstirea Tismana, pornindu-se de la bisericuța din lemn de tisă și ajungând la măreția din veacurile următoare. Biserica din zid, în opinia lui Ștefulescu, preluată ulterior și de alți specialiști, s-a realizat pe parcursul a trei domnii: Radu I, Dan I și Mircea cel Bătrân. „Tismana - spune istoricul – datează dar, dintr-o eră de spirit religios și militar.”⁵¹

Construită în stil romanic biserica „se impune prin înălțimea, îngustimea și soliditatea sa elegantă”.⁵² Inițial, dispunea de trei turle, ulterior s-au mai produs unele schimbări, inclusiv în ceea ce privește pictura. La vremea respectivă, la începutul sec. al XX-lea, se păstrau picturi realizate în 1732, 1766 și 1844.⁵³ Sunt amintite, totodată numeroase odoare și ornamente bogate, precum și valoroase inscripții. „Priveliștea Tismanei – se entuziasmează Ștefulescu – este uimitoare. Nicodim, deși poate nu va fi fost prinț din naștere, totuși alegerea locului pe care a clădit celebra sa mănăstire denotă un gust estetic demn de un principe.”⁵⁴

De-a lungul timpului, mănăstirea s-a bucurat de privilegii acordate de mari personalități ale timpului precum: Dan I (1385), Mircea cel Bătrân (1387), Sigismund, regele Ungariei (1429), Iancu de Hunedoara (1444) etc., precum și de numeroase donații cu inscripții, extrem de valoroase pentru istorici, toate redată și traduse cu grijă de Ștefulescu.⁵⁵

În partea a treia sunt cuprinse hrisoave referitoare la Tismana și Vodița, acte de dănie, de vânzare, zapise, porunci, cărți de judecată, scrisori, diplome etc., redată în întregime au în rezumat, în original și traducere sau numai în traducere, comentate sau nu. La subsol regăsim bogate informații despre anumiți domnitori în relația lor cu Tismana și o bibliografie cuprinzătoare. Sunt documente foarte multe, căci, așa cum afirmă Ștefulescu, „aproape nu a fost nici un domnitor care să nu fi dăruit mănăstirii Tismana moșii, obiecte sacre, privilegii, sau cel puțin să nu-i fi confirmat stăpânirea peste averile sale”⁵⁶. Lista hrisoavelor este impresionantă și cuprinde domnitori precum: Vladislav Vlaicu, Radu

I, Dan I, Mircea cel Bătrân, Ștefan Lazarevici (despotul Serbiei, fiul marelui cneaz Lazăr), care întărește „zece metoce în Serbia”⁵⁷, regele Ungariei, Sigismund, care „acordă libertate cultului religios locuitorilor din Ungro-Vlahia”⁵⁸ și ordonă ca nimeni din țările supuse coroanei sale „să nu bântuiască mănăstirile Vodița și Tismana”⁵⁹, Dan al II-lea, lancu de Hunedoara, Vlad Țepeș, Radu cel Frumos, Basarab cel Tânăr, Vlad Călugărul, Radu cel Mare, Neagoe Basarab, Moise Vodă, Vlad Vintilă, Petru Șchiopul, Alexandru al II-lea Mircea, Mihnea Turcitul, Ștefan Surdul, Mihai Viteazul, Simion Movilă, Radu Șerban, Alexandru Coconul, Matei Basarab, Radu Leon, Antonie din Popești, Gheorghe Duca, Șerban Cantacuzino, Mihai Racoviță, Alexandru Ipsilanti, Mihail Șuțu, Alexandru Moruzi etc.⁶⁰

Relevăm și un alt merit al acestei părți care vine de la faptul că elemente ale vechiului drept românesc își găsesc aici argumente solide. Ne vom opri succint asupra responsabilității juridice strâns legată în Evul Mediu românesc de colectivitate. Orice delikte personale descoperite în hotarul unei obști se rezolvau de către aceasta. Existau însă și excepții cum ar fi satele de pe raza mănăstirii Tismana care, în baza privilegiului imunității nu aveau obligația „de a duce cap legat” sau nu trebuiau să dea „nici gloabă, nici dușegubină” (răscumpărarea către domn a pedepsei cu moartea). Într-un document din 8 ianuarie 1526, semnat de Radu de la Afumați, era scutită „mănăstirea Tismana pentru ca să-i fie satele Tismana, Părăul, Popești, Pocruia și Podeni în pace și slobozie de toate slujbele și dările și muncile Domniei Mele, ca la nici un lucru al Domniei Mele să nu lucreze nicăieri, nici gloabă, nici dușegubină să nu tragă, nici cap (om) legat să nu ducă, nici cai de la oloc să nu li se ia, pentru că Domnia Mea i-am iertat.”⁶¹

S-a văzut deja că domnia îți exprimă constant interesul pentru mănăstire. Una dintre explicații constă și în importanța strategică pe care aceasta o are. Astfel, în 1614, Radu Vodă Mihnea porunea mai multor sate din Gorj: Tismana, Peștișani, Borăști, Izvarna, Costeni, Sohodol, Masloși și Groșani să păzească mănăstirea Tismana, câte 50 de oameni pe zi, atrăgându-le atenția că vor plăti cu viața orice pagubă s-ar aduce acestui așezământ.⁶² De amenințare – dacă ar fi să comentăm puțin – nu uită domnul să la spună, dar nu amintește nimic dacă pentru munca prestată vor avea ceva avantaja. Cu certitudine,

măsura a provocat nemulțumiri în zonă, chiar dacă Al. Ștefulescu nu face această constatare. El vine cu alt document, din decembrie 1616, când Alexandru Iliăș scutea satul Tismana de toate dările, numai să păzească mănăstirea.⁶³

Documentele publicate de Ștefulescu ne dezvăluie și aspecte mai puțin cunoscute, ținând de raporturile mănăstirii cu alte așezăminte religioase. Inedit ni se pare conflictul cu mănăstirea Bistrița, din județul Vâlcea care reclama jumătate din satul Tismana. Pentru a pune capăt disputei Matei Basarab a „cumpărat satul Vaideei de la dregătorul Domniei Mele, pan Dragomir, mare armaș, cu 400 galbeni. Și am dat și adăugat Domnia Mea la Sfânta mănăstire Bistrița să țină tot satul Vaideei, iar Sfânta mănăstire Tismana să țină tot satul ce se zice Tismana.”⁶⁴

Elemente importante oferă Alexandru Ștefulescu și pentru înțelegerea procesului de aservire pe moșiile mănăstirii. Probabil că aducerea de rumâni era un proces dificil, din moment ce într-un document din 2 septembrie 1626, domnitorul Alexandru Coconul dădea voie egumenului de la Tismana „ca pe siliștea mănăstirii, anume Călugăreni, să facă sat oameni străini” și preciza ce anume să fie: „sârbi, arbănași, greci, ungureni, moldoveni, armeni”, scutindu-i de dări timp de trei ani. Această moșie rămăsese pustie în timpul domniei lui Mihai Viteazul.⁶⁵

Viața pe moșiile mănăstirii Tismana relevată de lucrare nu era deloc ușoară. Unii țărani încercau să scape de ea prin fugă dar erau descoperiți și aduși înapoi. Un caz interesant s-a derulat în 1645, când unii rumâni ai mănăstirii Tismana s-au înrolat „călărași la Paul, căpitan de Strehaia.” La reclamațiile mănăstirii Matei Basarab porunceea marelui ban al Craiovei să-i aducă înapoi și, totodată, Paul căpitan să nu se opună.⁶⁶

Un mod aparte folosit pentru ca mănăstirea să intre în posesia unor suprafețe suplimentare de pământ era împrumutul de bani, care nemaiputându-se restitui la timp de către săteni, provoca pierderea mănăstirilor puse zălog. Ștefulescu operează pentru ilustrarea acestui fenomen cu numeroase documente.⁶⁷ Procedul este completat și de ocuparea forțată a unor pământuri de către oameni ai mănăstirii.⁶⁸

Apar și situații când în ciuda forței de care dispune, mănăstirea pierde procese în instanțele vremii, așa cum se întâmpla în 1635, când domnitorul Matei Basarab confirmă moșnenilor din Turcinești stăpânire

peste moșia lor.⁶⁹

În alte cazuri sătenii înșiși își vând moșiile sau părți din acestea.⁷⁰ Satul Groșani este un exemplul tipic de modul cum, unul câte unul, locuitorii își vindeau pământurile.

Prin toate aceste modalități mănăstirea Tismana ajunge – situație demonstrată în mod implicit de lucrare – să devină unul din cei mai de seamă proprietari din Oltenia, la finele sec. al XIX-lea.

Către sfârșitul licrării autorul abordează sumar schiturile Cioclovina de Jos, Cioclovina de Sus, Mocirlîța, Spirești, Teiuș, și biserica Sf. Antonie.⁷¹ Explicația pe care Ștefulescu o dă existenței acestora rezidă în faptul că „pe la începutul sec. al XVIII-lea din cauza războaielor dintre turci și austrieci, pustiindu-se mănăstirea Tismana, călugării s-au risipit, fiecare încotro a putut”. Unii dintre ei fiind sârbi au trecut în țara lor, alții, români „s-au afundat în pădurile adânci ale munților Cioclovinei”.⁷²

Monografia ne oferă în ediția din 1909, informații despre o mănăstire mai puțin cunoscută, dar care poate fi considerată printre cele mai vechi așezăminte religioase din Gorj. Ridicată de Mircea cel Bătrân, la hotarul cu Transilvania, mănăstirea Vișina a fost zidită sub munte, lângă apa Jiului. Dacă pentru sec. al XVI-lea avem documente care să-i confirme prezența⁷³, în veacurile următoare i se pierde urma. Atenț la tot ceea ce era în jurul său Al. Ștefulescu are meritul de a semna în biserica Sf. Nicolae din Tg-Jiu un clopot executat de Dim. Miclăuș în 1742, pentru mănăstirea de la Bumbești. Tot el deduce, iar noi îi acceptăm afirmația, că este vorba de mănăstirea Vișina⁷⁴.

Aproape necunoscut este și schitul Aninoasa din satul Valea cu Apă, ridicat de căpitanul Stamate Răguleanu și de soția sa, Maria, în anul 1709, și dăruit ca metoh mănăstirii Tismana. Ctitorii l-au înzestrat cu pământ și vii în zona din apropiere.⁷⁵ Dintr-o altă lucrare aflăm că schitul este refăcut de protoereul C. B. Negomireanu din Negomir.⁷⁶

În aceeași stare de uitare se afla și schitul Comănești, prezentat printr-un zăpis din 11 februarie 1753.⁷⁷

Ceea ce realmente impresionează la această lucrare este numărul mare de documente despre mănăstirea Tismana sau în legătură cu aceasta. Ele sunt prezente pe număr de circa 300 de pagini și reflectă concepția istoriografiei românești de la sfârșitul sec. al XIX-lea. Debutul îl face foarte cunoscutul izvor emis în cancelaria voievodului Dan, la

Argeș, în ziua de 3 octombrie 1385. El face referiri la mănăstirile Tismana și Vodița și vorbește despre județul Jaleș, viitorul Gorj.

Ultimul document din 13 noiembrie 1857 este unul banal, însă penultimul, din 26 mai 1855, cuprinde precizări cu privire la mormântul Sf. Nicodim, urmare a unei informări realizate de arhitectul Schlatter, de la Departamentul Credinței.⁷⁸

Exprimând rigorile Școlii critice remarcăm exhaustivul indice alfabetic și bogata listă de ilustrații, lucru mai puțin întâlnit în acei ani.

În numerele viitoare ne vom ocupa în mod explicit și pe larg și de celelalte lucrări ale istoricului gorjean.

NOTE:

1. A se vedea fie și numai excelențele lucrări: Al. Zub, *De la istoria critică la criticism (Istoriografia română sub semnul modernității)*, Ed. Enciclopedică, București 2000; L. Năstasă, *Generația și schimbare în istoriografia română*, Ed. Presa Universitară Clujeană, 1999; L. Boia, *Evoluția istoriografiei române*, București, 1976.

2. Vezi, pe larg, referatul nostru, *Alexandru Ștefulescu, (1856-1910) - animator al vieții culturale gorjene*, prezentat la Universitatea „Babeș-Bolyai”, în mai 2003.

3. *Jiul*, Târgu Jiu, an I, nr.5, din 15 august 1894, p.23.

4. *Arhivele Olteniei*, Craiova, an III, nr.16, din noiembrie-decembrie 1924.

5. *Ibidem*.

6. A. Ștefulescu, *Istoria Târgu Jiului*, Tipografia Nicu d. Miloșescu, Tg-Jiu, 1906, p.57.

7. L. Boia, *op.cit.*, p.215-229, 269-270.

8. R. Vulpe, *Gr.G. Tocilescu, arheolog și istoric*, în **Revista de istorie**, 10, 1975, p.1457-1562.

9. A. Ștefulescu, *Castrul roman și drumul roman din Gorj-Jiu*, în *Jiul*, an I, nr.1, 1894, p.9.

10. *Ibidem*.

11. Arhivele Naționale, fond Ministerul Instrucțiunii Publice și Cultelor (în continuare MIPC), dos. 376/1894, f.18.

12. D. Neguleasa, *Iuliu Moisil*, în *Jurnalul Poliției Gorjene*,

13. A. Ștefulescu, *op.cit.*

14. *Ibidem*; D. Neguleasa, *Inscripții dispărute sau uitate?*, în **Gazeta Gorjului**, Tg-Jiu, an IV, nr.936, din 17 octombrie 1973.

15. Alexandru Ștefulescu, *loc.cit.*

16. *Arh. Naț.*, *loc.cit.*, f.19 verso, cu lista în anexă semnată de Alexandru Ștefulescu.

17. *Ibidem*, f. 18.

18. *Ibidem*, f. 20; Alexandru Ștefulescu, *Numismatica Muzeului Gorjean . Câteva monete romane*, în „*Jiul*”, Târgu Jiu, nr.11 –12/1895, p.33 –36.

19. Gh. Dumitrescu –Bumbești, *Alexandru Ștefulescu*, în **Șezătoarea săteanului**, Tg-Jiu, nr.10-11, octombrie-noiembrie, 1910.

20. Gh. Calotoiu, I. Mocioi, V. Marinoiu, *Mărturii arheologice în Gorj*, Tg-Jiu, 1987; Gh. Calotoiu, *Prima epocă a fierului în nordul Olteniei*, Ed. Alexandru Ștefulescu, Tg-Jiu, 2002.

21. Al. Ștefulescu, *Gorjul istoric și pitoresc*, Tipografia Nicu D. Miloșescu, Tg-Jiu, 1908.
22. Gh. Nichifor, *Alexandru Ștefulescu și medievistica românească*, în **Lituă. Studii și cercetări**, IX, 2003, Tg-Jiu, p.310.
23. Al. Ștefulescu, *Documente slavo-române relative la Gorj, (1406-1665)*, Tipografia Nicu D. Miloșescu, Tg-Jiu, 1908.
24. T. Rădoi, *Alexandru Ștefulescu. Epoca, omul, opera*, Ed. Camerei de Comerț și Industrie a județului Gorj, Tg-Jiu, 1995, p.30.
25. în **Jiul**, Tg-Jiu, nr. 3, 1894;
26. Idem, nr.5, 1894.
27. Idem, nr.6, 1894.
28. Idem, nr. 10, 1894.
29. Idem, nr.11-12 1895.
30. V. Cărăbiș, *Publicații periodice din Gorj*, Tg-Jiu, 1978, p.192.
31. **Șezătoarea săteanului**, an I, nr.11, februarie, 1899;
32. V. Cărăbiș, *op. cit.*, p. 167.
33. **Șezătoarea săteanului**, an I, nr.6, 1898, p.187-190.
34. Gen. I.Vasilie-Birlic, *Dicționarul județului Gorjiu*, București, 1892.
35. **Șezătoarea săteanului**, *loc. cit.*, p. 190.
36. *Ibidem*, an I, nr.7, 1898, p.217-221.
37. **Jiul**, nr. 4, 5, 6 din 1894 și 10 din 1895; **Amicul Tinerimei**, an III, nr.1, 1905
38. Gh. Nichifor, *Chipuri și profiluri din istoria Gorjului. Ion Gherasim-Gorjanul*, în **Gazeta Gorjului**, Tg-Jiu, an XVII, nr.2364, din 28 noiembrie 1984.
39. **Jiul**, an I, nr.1, 1984.
40. Al. Ștefulescu, *Mănăstirea Tismana*, ediția a II-a, București, 1093, p.9-16.
41. *Ibidem*, p.10-11.
42. *Ibidem*, p.14-15.
43. *Ibidem*, p. 19-68.
44. *Mănăstirea Tismana*, 1990, p.2.
45. Al. Ștefulescu datează greșit:1364-1372 și 1373-1383.
46. Al. Ștefulescu, *op.cit.*, p.20-21.
47. *Ibidem*, p.26.
48. *Ibidem*, p.47-51.
49. *Ibidem*, p.51-68.
50. *Istoria românilor. De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, vol. IV, Ed. Enciclopedică, București, 2001, p.254.
51. Al. Ștefulescu, *op. cit.*, p.73.
52. *Ibidem*, p.74.
53. *Ibidem*, p.76-77.
54. *Ibidem*, p.78-80.
55. *Ibidem*, p.87-143.
56. *Ibidem*, p. 147.
57. *Ibidem*, p. 157.
58. *Ibidem*.
59. *Ibidem*, p. 157-158.
60. *Ibidem*, p.147-212.
61. *Ibidem*, p.217.
62. *Ibidem*, p.296.
63. *Ibidem*, p.297-298.
64. *Ibidem*, p.314.

-
65. *Ibidem*, p.304-305.
 66. *Ibidem*, p.319.
 67. *Ibidem*, p.331-332, 338-339, 342.
 68. *Ibidem*, p.353-355.
 69. *Ibidem*, p.467-468.
 70. *Ibidem*, p.359, 366, 376, 437, 440, 442, 445.
 71. *Ibidem*, p.147-212.
 72. *Ibidem*, p.215.
 73. *Documente privind istoria României*, B, XVI, vol. I, p. 91, 94, 105, 142.
 74. Al. Ștefulescu, *Mănăstirea Tismana*, București, 1909, p.129.
 75. *Ibidem*, p. 404.
 76. Idem, *Gorjul istoric și pitoresc*, p.212.
 77. Idem, *Mănăstirea Tismana*, p. 429.
 78. *Ibidem*, p.167, 466-467.